

Миланко Ј. Говедарица¹
Универзитет у Београду, Филозофски факултет,
Одељење за филозофију
Београд (Србија)

14:929 Марковић М.
Осврћ
Примљен 17/03/2023
Измењен 28/03/2023
Прихваћен 31/03/2023
doi: [10.5937/socpreg57-43468](https://doi.org/10.5937/socpreg57-43468)

Стогодишњица рођења великана: Михаило Марковић (1923–2023) МАРКОВИЋ И УЛОГА АНГАЖОВАНОГ ИНТЕЛЕКТУАЛЦА

Сажетак: Претпоставка од које се полази јесте мишљење да је Марковићев опус веома релевантан за испитивање улоге друштвено ангажованог интелектуалца, посебно у данашњим регионалним и глобалним околностима. Основни поступци у обради теме су: (1) излагање Марковићевих главних постигнућа, (2) анализа смисла и места дијалога у комуникативним модалитетима мишљења и (3) потврђивање тезе о штетности дијалошког дефицита кроз илустративан пример тзв. колективног Запада. Најважнији резултати тичу се објашњења дисидентске и дијалошке улоге друштвено одговорног интелектуалца, као и поткрепљења мишљења о узорности Марковићевог држања у том погледу.

Кључне речи: Михаило Марковић, ангажовани интелектуалац, дисидент, дијалог, колективно мишљење

Академик Михаило
Марковић (1923–2010)

УВОД

Ове године, тачније 24. фебруара 2023. године, навршило се 100 година од рођења академика Михаила Марковића, једног од наших најзначајнијих филозофа, друштвених теоретичара и ангажованих интелектуалаца. Пошто је Марковић био доследни атеиста, сматрам да је у духу његовог властитог опредељења важније обележавати овакве годишњице од обележавања годишњица смрти, што је на пригодан начин учињено 7. фебруара 2020. на Трибини у САНУ, поводом десет година од академикове смрти. Као учесник поменуте трибине,

¹ mgovedar@f.bg.ac.rs

сматрам својом обавезом да пружим и сопствени прилог расветљавању онога што је живо у Марковићевим мислима и делима сто година од његовог рођења.

Постоје посебни разлози из којих сам изабрао управо *Социолошки њреїлед* као праву адресу за пружање прилога за реактуализацију виталности мисаоног опуса овог бриљантног интелектуалца. Као прво, иако је по својој основној вокацији био филозоф, он није правио суштинску разлику између филозофије и теорије друштва или друштвене теорије, што је својствено и другим марксистима (на пример, представницима критичке теорије друштва). Као друго, када је 1959. године формирана засебна Група за социологију при Одељењу за филозофију и социологију Филозофског факултета у Београду, проф. др Михаило Марковић је на овој групи био први предавач из предмета Општа методологија. Као треће, он је био активан сарадник часописа *Социолошки њреїлед*, у којем је објавио три научна рада: „Облици и циљеви савремене еманципације“ (Marković, 1979), „Узроци разбијања Југославије“ (1994) и „Узроци и последице НАТО агресије на Југославију“ (1999).

У складу са таквим назначеним контекстом, циљ овог пригодног разматрања јесте то да се поткрепи претпоставка о високом степену актуелности и релевантности Марковићевог опуса за промишљање оптималне улоге друштвено ангажованог интелектуалца у данашњим веома сложеним глобалним и регионалним околностима. Постављени циљ настојаћу да остварим кроз следеће етапе и теоријске поступке: кратким излагањем најважнијих постигнућа овог несвакидашњег интелектуалца, начелном анализом Марковићевих и универзалних перипетија интелектуалаца у вези са колективним мишљењем, опримеравањем анализе путем сагледавања искушења колективне рационалности у контексту НАТО агресије на Југославију и у склопу актуелног односа колективног Запада према рату у Украјини, те извођењем одговарајућих закључака о томе шта од Марковића можемо научити о друштвено одговорном држању данашњег интелектуалца.

ПРЕГЛЕД ПОСТИГНУЋА

Пошто је реч о јубилеју, нешто већу пажњу посветићу биографско-хронолошким питањима. У погледу академске каријере Михаила Марковића, сматрам да као илустративне треба издвојити следеће елементе. Студије филозофије завршио је 1950. године на Филозофском факултету у Београду, где је наредне године изабран за асистента, а 1953. за предавача из логике. Доцент је постао 1956. године, ванредни професор 1958. и редовни професор 1963. године. Докторирао је у Београду (1955) на теми „Формализам у савременој логици“ и у Лондону (1956) на теми „Појам логике“. Био је декан Филозофског факултета у Београду 1966/1967. године. Као политички дисидент у доба Титове владавине, суспендован је из наставе 1975. године, да би 1981. био и отпуштен са матичног факултета. Од 1981. до одласка у пензију 1986. био је научни саветник у Центру за филозофију и друштвену теорију Института друштвених наука у Београду. За дописног члана САНУ изабран је 1963, за редовног члана САНУ 1983. године, где је обављао дужности секретара Одељења друштвених наука и члана Председништва САНУ. Био је и члан Европске академије наука и уметности у Салцбургу од 1993. године.

Академик Марковић држао је предавања и имао излагања на бројним универзитетима и научним скуповима широм света. Његова најпознатија дела су: *Лоџика* (1956), *Формализам у савременој лоџици* (1957), *Дијалектичка теорија значења* (1961), *Хуманизам и дијалектика* (1967), *Преиспитивања* (1972), *Филозофски основи науке* (1982), *Критичка друштвена наука* (1994), *Етика и еполитика* (1994), *Хуманистички смисао друштвене теорије* (1994), *Детерминизам и слобода* (1994), *Осјоравања и анијовања* (1994), *Слобода и ѡракса* (1997), *Друштвена мисао на ираници миленијума* (1999), *Филозофски сусрети* (2003), *Јуриш на небо, сећања* (књига 1 [2008], књига 2 [2009]), *Нововековни српски мислиоци* (2009) и *Србија у кризи* (2010). Објавио је и више књига на страним језицима. Када је реч о његовом политичко-партијском, идеолошком и ширем јавном ангажману, поменућу само то да је био члан КПЈ (СКЈ) од партизанских дана 1944. до искључења после студентског протеста 1968. године, аутор Програмских основа СПС и потпредседник СПС, као и активни учесник у деловању удружења Београдски форум за свет равноправних.

Био би узалудан покушај настојати да се овако богат теоријски и животни опус изложи на иоле обухватан и продубљен начин у једном сегменту чланка *hic et nunc*, тј. у тексту који се управо исписује. Уместо тога, у свом излагању Марковићевих кључних постигнућа применићу исту стратегију која је примењена у саопштењу на поменутој трибини из 2020. године, а то значи да ћу селективно издвојити неке од лајтмотива у заокруженом стваралаштву ове раскошне личности. При томе, реферираћу не само на тада артикулисане властите интерпретативне идеје него и на инспиративне исказе других говорника о делу нашег академика.

Као што се може видети из наслова Марковићевих наведених списа, међу кључним речима његовог мишљења и делања налазе се логика, пракса, хуманизам и слобода, а за ове појмове или идеје водиље склон сам да тврдим да представљају својеврсне упоришне тачке усправног хода друштвено ангажованог и правдољубивог интелектуалца. Подразумева се да такав животни ход сам по себи јесте једно од највреднијих академских постигнућа марксистичког филозофа о коме је реч. У публикованом саопштењу записао сам следеће:

„Пошто је био бриљантан логичар и велики љубитељ рационалности, Марковићу је био стран сваки облик ирационализма, празноверја или произвољности, па је непрестано инсистирао на рационалним ставовима у људским покушајима практичног мењања света. Међутим, он није сводио практичну рационалност на рационални егоизам и домишљата лукавства у борби за самоодржање, као што је то данас чест случај у политичким и интелектуалним круговима, већ је сматрао да мудрост укључује чуло за друге и спремност да се жртвујемо за заједничке идеале“ (Govedarica, 2021, str. 47).

И други учесници Трибине Марковићу у част потенцирали су узорни склад научне строгости и људске благиости у његовој личности. С једне стране, истакнута је академикова приврженост неумољиво рационалној аргументацији, односно његов став да „само она тврдња која може да се аргументује, која може да издржи критеријум критичке провере, треба да стекне признање научног знања“ (Avramović, 2021, str. 41). С друге стране, указано је на Марковићеву осведочену доброту у интерперсоналној комуникацији, на толеранцију и „беневоленцију према неистомишљеницима“ (Gordić,

2021, str. 31). Више него што је то својствено интелектуалцима других провенијенција, а сасвим у складу са праксис филозофијом коју је промовисао, наш симболички стогодишњак држао је до практичног силогизма, до извођења из мисаоних премиса такве конклузије која је уједно и јавни чин у конкретним друштвеноисторијским околностима. Другим речима, логика до које је Марковић највише држао тиче се оног подручја мишљења у коме је могућност грешке највише присутна, самим тим што је реч о сфери стално променљиве друштвене интеракције која укључује непредвидиви фактор људске слободе избора. Управо због тога, његов властити јавни ангажман представља веома важан сегмент Марковићевих укупних академских постигнућа, и управо је због тога овај академик био непрестано изложен сумњичењима и критикама (како позитивним, тако и негативним) са разних страна.

Бројна искушења с којима се суочавао на трновитом путу практичне реализације филозофских идеја и идеала, један од највећих српских филозофа успешно је превазилазио баш захваљујући томе што су га красили конкретан хуманизам и слободарски дух, односно људска топлина према неистомишљеницима и уважавање слободе да се поступа другачије.

ИСКУШЕЊА КОЛЕКТИВНОГ МИШЉЕЊА

Пољски свештеник и филозоф Тишнер (Tischner) с правом је инсистирао на томе да је свако мишљење не само интенционално, тј. мишљење о нечему, него и дијалогско, тј. мишљење са неким, указујући на то да је исправан ток мисли неодвојив од стварног или замишљеног партнера у заједничком подухвату истинољубивости и правдољубивости. Штавише, сматрајући да је однос према другом човеку, са којим размењујемо мисли, важнији од односа према објекту испитивања, он истиче да „о томе како мислимо о свету предмета одлучује *са ким мислимо*“ (Tischner, 1987, str. 104). Тишнера наводим само због језгровитог формулисања нечега о чему су писали и познатији филозофи од њега, као што су Бубер (Buber) и Хабермас (Habermas), па се због тога нећу упуштати у ширу експликацију учења овог пољског аутора.

Дакле, овде је приликом реферисања на филозофе попут Тишнера реч о потенцирању тога да дијалогска пракса има примат не само у односу на монолошко закључивање него и у релацији према технолошким активностима, што намеће обавезу дијалектичког сагледавања међузависности појмова универзалног, партикуларног и индивидуалног, односно глобалног, регионалног и локалног. Управо због дијалогског конституисања ових компонената концептуалних констелација, није могуће апстрактно и једнозначно дефинисање поменутих појмова, већ је неизбежна њихова реконтекстуализација на различитим нивоима општости. У овом раду ћу се првенствено држати оног контекста у којем су националне државе сфера партикуларног и као такве нешто што посредује између универзалног или глобалистичког и индивидуалног или локалистичког.

Слично исправном мишљењу, и погрешан мисаони процес представља интерактивни или удружени подухват, али с том разликом што се у његовој основи налазе међуљудска неискреност, симулирање, превара и обмањивање. Према мом схватању, из овакве квалитативне двосмислености мишљења с другима следи то да

формална ширина консензуса не треба сама по себи да буде мерило исправности било ког и било чијег расуђивања, поготово о питањима практичног карактера, јер друштвеноисторијски процеси показују да истина и правда могу да буду на страни мањине, исто као што лаж и неправда могу да пребивају у већинској вољи моћног колективитета. У вези с тим, сматрам да лична искуства академика Марковића могу бити од велике користи за дубље сагледавање важности дијалoшког аспекта људске мисли, односно за расветљавање путева и странпутица колективног мишљења.

Сагласно ономе што генерално важи за практични живот као сферу друштвене координације, несумњиво је то да не постоји никаква једнодимензионална мера квалитета дијалoшке интеракције, размене мисли с другима. Ово значи да се у домену праксе права или најбоља мера састоји у инвентивном проналажењу конкретне ситуације примереног баланса између крајности, у увек другачијим друштвеноисторијским околностима, а не у једнолинијском квантитативном увећању нечега што се сматра вредним независно од контекста, од специфичне констелације односа. Када је у питању комуникативни капацитет мишљења, реч је о подухвату трагања за оптималном мером између монолога, продубљеног дијалога и поопштене размене мисли у одговарајућем колективитету, такве размене која нужно укључује површност и једностраност. При томе, монолошко мишљење у строгом смислу не постоји, јер је оно једна врста имплицитног унутрашњег дијалога, али га је у равни доживљаја неопходно разликовати од правог дијалога, од продубљеног, драматичног или умирујућег суочавања властитих мисли с размишљањима друге личности. Ако мисао западне у крајност монолога, ако је интенционално фиксирана и преокупирана само једним изолованим предметом људског искуства, онда вреба опасност од својеврсног аутизма и ригидне неосетљивости према изазовима интерсубјективности. С друге стране, ако се подлегне крајности „хорског“ мишљења и масовног сензибилитета, онда се губи критичка дистанца која је неопходна за ваљано одвијање мисаоног процеса.

Треба рећи и то да већинско мишљење, мишљење у групи или маси, често није ништа друго до израз регионално поопштеног и акумулираног монолошког егоизма, што сведочи о унутрашњој сличности и подједнакој погрешности ових екстремних алтернатива у комуникативним модалитетима мисаоних процеса. Реч је о томе да је свака група, политичка партија, национална заједница или мултинационална организација, склона да прави некритичку разлику између „ми“ и „они“, између саморазумљиве легитимности „наших“ себичних интереса и неоправданости „њихових“ егоистичних претензија, из чега проистиче честа примена дуплих стандарда у колективистичком начину размишљања. Управо због тога, истинољубив и обострано отворен дијалог, размена мисли у којој су обе стране спремне да саслушају једна другу и да разумеју другачији став, има незаменљиву улогу у трагању за оптималном колективном рационалношћу. У сваком случају, друштвено ангажовани интелектуалац, какав је био академик Марковић, посвећени трагалац за истином и правдом у јавном простору, има посебну обавезу да балансира између монолошког тока мисли, дијалoшке пријемчивости за другу личност (за другачију аргументацију) и неопходности артикулисања колективних ставова, што га излаже бројним перипетијама у настојању да се обезбеди ваљана јавна употреба ума.

Један од учесника Трибине истакао је да је наш академик „издржао најтежа филозофска и идеолошка искушења времена у коме је живео и деловао“ (Škundrić, 2021, str. 19), мислећи при томе и на случајеве Марковићевог искључења из СКЈ и деактивирања у СПС. Сигурно је да до оваквих непријатних ситуација екскомуникације и маргинализације најдостојнијег идејног вође не би ни дошло да њега није красила изузетна храброст, одважност да јавно манифестује своје мишљење о најосетљивијим питањима за колективно изјашњавање. Филозофска искушења састоје се у сучељавању властитог тока филозофских мисли са увидима дијалošких партнера, у виду релевантних савременика или савремених великана љубави према мудрости, док се идеолошка искушења тичу начина обликовања колективне свести и учествовања у колективном мишљењу „овде и сада“. Најтеже и највредније је комбиновати ове две врсте изазова, а Михаило је управо то чинио. Због тога су једни били склони да му замере како је изневерио ствар филозофије, њену чистоту и уздигнутост изнад дневне политике, а други су га оптуживали да је политички дисидент, да подрива јединство организације и колективног подухвата. Истина је само то да се он није устручавао од политичке употребе филозофског ума, да је имао храбрости да се у критичним ситуацијама не скрива иза своје струке или уже функције, али да при томе није издао филозофске и политичке идеје и идеале којима је био привржен.

У склопу свог учествовања у артикулацији колективног политичког мишљења, српски филозоф није био неосетљив за ургентне захтеве тренутка у погледу друштвене хомогенизације властитих редова, али је водио рачуна и о виталној важности неговања дијалošких разлика, као и о неопходности равнања према универзалним принципима и вредностима, у смислу њихове имплементације и конкретизације у специфичним датим околностима. Сматрам да је захваљујући свему томе уважени академик веома мудро балансирао између крајности аутистичне стручности и колективистичке некритичности, успевајући да заузме опозициони став према академској учаурености и политичкој демагогији, али не и према нормативним идејама филозофије и легитимним интересима властитог народа. Уколико је његова улога у неким историјским тренуцима изгледала другачије, може се очекивати да ће време садашње и наступајуће потврдити изречену оцену о Марковићевој јавној делатности као мисији узорног ангажованог интелектуалца.

ПРИМЕР КОЛЕКТИВНОГ ЗАПАДА

Једноумље и моралистичко манихејство колективног Запада узимам као пример странпутице колективистичког расуђивања, не због тога што бих био склон да негирам појавне облике лоше унисонности мишљења на Истоку, већ зато што је реч о више пута поновљеним некритичким консензуалним ставовима у оквиру широке коалиције држава које се декларативно залажу управо за демократска права мањине, за слободу мишљења и дијалošку различитост. Еклатантан случај погрешног и неправедног колективног мишљења, колективистичке заслепљености и пристрасности, о коме се сада може писати из неутралније позиције релативне историјске дистанце, садржан је у пропагандној кампањи предводника тзв. демократског света за оправдање НАТО агресије на Југославију. Утолико што садашње колективно резонување

и држање Запада по питању рата у Украјини има значајних сличности са НАТО агресијом из 1999. године, у овом сегменту рада направићу одговарајућу тематску паралелу између те две историјске ситуације. Академик Марковић није доживео да прати и анализира дешавања у Украјини и око Украјине, али је имао јасне ставове о агресији на СРЈ, на основу којих се може говорити о својеврсној антиципацији продужене западне милитантности, те би се са великим степеном вероватноће могло претпоставити да би на сличан начин оценио садашњу (пропагандну и хибридную) кампању колективног Запада против Русије.

Питајући се о томе да ли је било могуће да се агресија НАТО пакта на Југославију не догоди, један од највећих српских филозофа није се либио да оцени наивним схватање „да смо непријатељство Запада могли избећи одговарајућим демократским променама“ (Marković, 1999, str. 13), ако се под тиме не подразумева и пристајање на вазални однос према монополизованим господарима света. Пошто је ситуација на Косову била повод масовног бомбардовања Србије и Црне Горе као чланица СРЈ, и пошто колективни Запад није одустао од једностране подршке косовским Албанцима ни после распада СРЈ и транзиције власти у Србији, из садашње историјске перспективе сасвим је јасно да је наш академик био у праву када је сматрао да питање западног односа према Косову уопште није питање старања о демократским правима Албанаца и о стању демократије у Србији, већ је ствар војностратешких интереса Америке и њених савезника. Према његовим речима, које само наизглед немају везе са филозофијом и филозофским дискурсом,

„САД желе да успоставе 'нови светски поредак', под видом глобализације. Глобализација је двострук процес. С једне стране, врши се дезинтеграција националних држава. У име тзв. људских права оспорава се и сама идеја националног суверенитета, дакле и сама егзистенција националних држава. С друге стране, врши се интеграција изолованих региона и мултинационалних корпорација“ (Marković, 1999, str. 15).

О идеолошким замкама колективне свести Запада написао сам чланак исте године (Govedarica, 1999, str. 175–180) када се у *Социолошком иреџегу* појавио Марковићев цитирани текст. У њему сам настојао да објасним да се идеолошка примамљивост и обмањивост колективистичког дискурса тзв. демократског света састоји у вештом комбиновању универзализма и егоизма, (монолошког) позивања на универзалне вредности и наводне заједничке бриге за мањинска или индивидуална људска права, уз пуко симулирање посвећености конкретизацији искреног дијалога између сукобљених страна у датим друштвеноисторијским околностима. Према мом садашњем схватању, сагласно ономе што је у фокусу разматрања којим се сада бавим, избалансиран однос према универзалним принципима, националном суверенитету, индивидуалним и колективним људским правима, односно искрено демократско уважавање другачијег мишљења, јесте нешто што има прворазредни филозофски и социолошки значај, из чега следи то да је академик из домена логике и осталих филозофских наука с правом посветио велику пажњу овој теми. Наиме, за успостављање правилне или оптималне констелације појмова и друштвених инстанци ове врсте, неопходно је да између универзалног и индивидуалног посредује

сфера посебног у виду суверених националних држава, те да се конкретизација и имплементација универзалних принципа у посебним околностима спроводи кроз продубљену дијалошку артикулацију мишљења, кроз искрено подстицање дијалога између заинтересованих или супротстављених страна.

Западњачким глобализацијско-колективистичким занемаривањем националних посебности, у датим регионалним оквирима, отвара се простор за драстичне злоупотребе универзалних принципа, тј. за њихову селективну примену у интересу доминације глобалне суперсиле, уз пропагандистичко масмедијско манипулисање грађанским правима и потребама етничких и осталих мањина. На тај начин, уместо реализације прокламоване недељиве равноправности људи на глобалном, надрегионалном и наднационалном плану, спроводи се империјално подређивање дезинтегрисаних региона себичном монополу оних који већ имају највећу економску, политичку и војну моћ. Пример актуелног рата у Украјини, односно унисоног позиционирања колективног Запада према Русији поводом Украјине, потврђује да до истине о дешавањима на овом фронту води само оно мишљење које, поред глобалног или макро плана и перспективе човека као индивидуе, има у виду и специфичан друштвеноисторијски контекст односа између братских народа Руса и Украјинаца, као и њихових националних држава. Индикативно је то да је колективни Запад вршио и да врши опструкцију истинског дијалога између руске и украјинске стране, да је ометао спровођење мировног споразума Минск II из 2015. године, као и да спречава садашње покушаје да се решење за брутални оружани сукоб пронађе за преговарачким столом. Уз несумњиве разлике између односа НАТО алијансе према Украјини и Донбасу, с једне стране, и према Србији и Косову, с друге стране, заједнички именитељ колективног мишљења западних земаља у оба случаја тиче се игнорисања дијалошких капацитета, стварања црно-беле слике о сукобљеним странама и инструментализовања регионалног сукоба за властите глобалне претензије, јер се инсистира на монолитности заједничког става и на елиминацији или максималној редукацији дијалошких различитости и дисонанци у властитим редовима.

Свестан сам тога да се заступање оваквог критичког става према западном једноумљу може протумачити и као опонашање истог манихејског модела са супротне стране. Ипак, због евидентне асиметрије у погледу глобалистичких и суверенистичких претензија, сматрам да таква примедба није утемељена. Дакле, чини ми се да и без шире експликације пример колективног Запада представља добро сведочанство о томе да је консензуално мишљење у групи, без обзира на ширину постигнутог консензуса, веома подложно симулирању, злоупотреби елементарне логике и изневеравању критичке суштине мишљења. Да би се умањила опасност од ових његових лоших страна, за колективно мишљење је од виталне важности да се непрестано обогаћује аутентичним садржајима мисаоног дисидентства и исходима продубљене дијалошке размене идеја и животних искустава, управо са онима који мисле другачије, у властитим редовима и изван њих.

ЗАКЉУЧАК

Из богатих теоријских и практичних искустава Михаила Марковића може се закључити више релевантних ствари о значењу и улози друштвено ангажованог интелектуалца у сваком времену, па и у нашем садашњем. Као прво, уз све ризике и потенцијално страдалништво које доноси, практични и политички ангажман није нешто што компромитује интелектуалца, већ оно што потврђује његову храброст и употпуњује његово животно дело. Ово важи највише за некога ко се бави филозофским наукама и друштвеном теоријом, али укључује и посленике других академских дисциплина, зато што све науке и уметности почивају на логици и комуникацији, а политички живот представља логику и комуникацију на делу, тј. њихово манифестовање у конкретним друштвеноисторијским околностима.

Као друго, када су у питању комуникативни модалитети мисаоних процеса, на Марковићевом примеру може се закључити да се улога ангажованог интелектуалца састоји у трагању за избалансираном мером између поштовања монолошких постулата власти уже струке, манифестовања дијалогске пријемчивости за неистомишљенике и учешћа у артикулисању колективног мишљења. Међутим, иако интелектуалац има улогу да балансира, његова главна мисија не састоји се у компромисерству или у трагању за широким консензусом по сваку цену, већ у афирмацији дијалогских различитости и у дисидентском ставу према површности колективистичког једноумља. Суштина интелектуалног дисидентства јесте у настојању да се истинољубивост и правдољубивост потврде на дуже стазе, а не у једнократном контексту дневне политике.

Као треће, изложени дијалогски дефицити колективног Запада, по питању Косова и рата у Украјини, сведоче о исправности Марковићевог критичког става према западном милитаристичком пројекту тзв. новог светског поретка. Нашем академику служи на част то што је манифестовао дисидентску дијалогичност не само на домаћој политичкој сцени већ и у односу на глобалне политичке процесе. Стога, сматрам да се свакако треба угледати на узоран пример таквог друштвено ангажованог интелектуалца.

Milanko Govedarica¹
University of Belgrade, Faculty of Philosophy,
Department of Philosophy
Belgrade (Serbia)

**The 100th Birth Anniversary of the Great Man:
Mihailo Marković (1923–2023)
MARKOVIĆ AND THE ROLE
OF THE ENGAGED INTELLECTUAL**

(Translation *In Extenso*)

Abstract: The starting assumption is the opinion that Marković's opus is quite relevant for the re-examination of the role of the socially engaged intellectual, particularly in regional and global circumstances today. The basic procedures in dealing with the topic are: (1) presentation of Marković's main accomplishments, (2) analysis of the meaning and the place of the dialogue in communicative modalities of the opinion and (3) confirming the thesis about the harmful dialogue deficit through an illustrative example of the so-called collective West. The most important results refer to the explanation of the dissident and dialogue role of the socially responsible intellectual, as well as the corroboration of the opinions about Marković's proper attitude in that respect.

Keywords: Mihailo Marković, engaged intellectual, dissident, dialogue, collective opinion.

INTRODUCTION

This year, on 24th February 2023, we celebrate the 100th birth anniversary of academician Mihailo Marković, one of our most important philosophers, social theorists and engaged intellectuals. Since Marković was a consistent atheist, I think that, in the spirit of his own orientation, it is more important to celebrate birth anniversaries than death ones, which was adequately done on 7th February 2020 at the Panel in the Serbian Academy of Sciences and Arts, on the occasion of the academician's tenth death anniversary. As a participant of this Panel, I think it is my responsibility to make my own contribution to the clarification of everything that is alive in Marković's thoughts and work one hundred years after his birth.

There are special reasons why I have chosen exactly the *Sociological Review* as the right address for giving my contribution for the revival of the vitality of this brilliant intellectual's

¹ mgovedar@f.bg.ac.rs

thinking opus. First of all, although he was a philosopher by vocation, he essentially did not make any difference between philosophy and the theory of society or the social theory, which is characteristic of other Marxists (for example, representatives of the critical theory of society). Second, when the separate Group for Sociology was founded within the Department of Philosophy and Sociology at the Faculty of Philosophy in Belgrade in 1959, Professor Mihailo Marković, PhD, was the first lecturer from the subject of General Methodology in this group. Third, he was an active contributor in the *Sociological Review*, the journal that published his three scientific papers: “Goals and Modes of Contemporary Emancipation” (Marković, 1979), “Causes of Breaking up of Yugoslavia” (1994) and “Causes and outcomes of NATO aggression against Yugoslavia” (1999).

In line with the designated context, the consideration on this occasion is aimed at corroborating the assumption about the high degree of the current character and relevance of Marković’s works for perceiving the optimal role of the socially engaged intellectual in today’s rather complex global and regional circumstances. I will attempt to achieve the set goal through the following states and theoretical procedures: by a brief presentation of the most important accomplishments of this extraordinary intellectual, by a general analysis of Marković’s and universal vicissitudes of intellectuals in relation to collective opinion, by illustrating the analysis through considering the challenges of collective rationalization within the context of NATO aggression against Yugoslavia and within the current attitude of the collective West towards the war in Ukraine, and by drawing adequate conclusions about what we can learn from Marković about the socially responsible behaviour of the modern intellectual.

OVERVIEW OF ACCOMPLISHMENTS

Since this is a jubilee, I will dedicate greater attention to the biographical-chronological matters. As far as Mihailo Marković’s academic career is concerned, I believe that the following elements should be distinguished as illustrative. He completed the studies of philosophy in 1950 at the Faculty of Philosophy in Belgrade, where he was appointed Assistant the following year and Lecturer in the subject of Logics in 1953. He was appointed Assistant Professor in 1956, Associate Professor in 1958 and Full Professor in 1963. He acquired a doctorate in philosophy in Belgrade (1955) with the thesis “Formalism in Contemporary Logics” and another one in London (1956) with the thesis “The Concept of Logic”. He was the Dean of the Faculty of Philosophy in Belgrade in 1966/1967. As a political dissident during Tito’s reign, he was suspended from the teaching process in 1975, while in 1981 he was dismissed from his home faculty. From 1981 to his retirement in 1986, he was the scientific consultant in the Centre of Philosophy and Social theory of the Institute of Social Sciences in Belgrade. He was elected the correspondent member of the Serbian Academy of Sciences and Arts in 1963 and the full member in 1983, where he performed the duties of the Secretary of the Department of Social Sciences and the member of the Academy’s Presidency. He was also elected the member of the European Academy of Sciences and Arts in Salzburg in 1993.

Academician Marković had lectures and presentations at numerous universities and scientific gatherings worldwide. His most famous works are *Logics* (1956), *Formalism in*

Contemporary Logics (1957), *Dialectical Theory of Meaning* (1961), *Humanism and Dialectics* (1967), *Re-examinations* (1972), *Philosophical Foundations of Science* (1982), *Critical Social Science* (1994), *Ethics and Politics* (1994), *Humanistic Meaning of Social Theory* (1994), *Determinism and Freedom* (1994), *Challenges and engagements* (1994), *Freedom and Praxis* (1997), *Social Thought at the Border of Millennia* (1999), *Philosophical Encounters* (2003), *Storming the Sky: Memoirs* (Book 1 [2008], Book 2 [2009]), *New-Century Serbian Thinkers* (2009) and *Serbia in Crisis* (2010). He also published many books in foreign languages. As for his political-party, ideological and broader public engagement, I will only mention that he was a member of the Communist Party (later the League of Communists of Yugoslavia) from his partisan days in 1944 to his expulsion after the students' protest in 1968, the author of the Program Basics of the Socialist Party of Serbia and the Vice-President of this Party, as well as the active participant in the work of the association Belgrade Forum for the World of Equals.

It would be in vain to try presenting this rich theoretical and life opus in a semi-inclusive and profound manner in only one segment of the article *hic et nunc*, i.e., in the text that is currently being written. Instead, in this presentation of Marković's key accomplishments I will apply the same strategy as the one applied in the statement at the above-mentioned Panel in 2020, which means that I will select some of the light motives in the rounded oeuvre of this impressive figure. Moreover, I will present not only my own interpretative ideas from that Panel, but also other speakers' inspirational statements about the work of our academician.

As it can be seen from the title of Marković's above-mentioned papers, the keywords of his thought and acting include logic, practice, humanism and freedom, while I also tend to claim that these concepts or guiding ideas constitute special anchor points for the upright walk of the socially engaged and justice-loving intellectual. It is implied that such life route in itself is one of the most valuable academic accomplishments of the Marxist philosopher we discuss here. In the published statement I wrote the following:

“Since he was a brilliant logician and great advocate of rationality, Marković did not accept any form of irrationality, superstition or arbitrariness, and he constantly insisted on rational attitudes in human attempts to change the world in practice. However, he did not reduce practical rationality to rational egoism and ingenious tricks in his struggle for self-preservation, as it is a common case in political and intellectual circles nowadays, but he believed that wisdom implies a sense for others and readiness to sacrifice ourselves for common ideals” (Govedarica, 2021, p. 47).

Other participants of the Panel in honour of Marković emphasized the exemplary harmony of scientific strictness and human gentleness of his personality. On the one hand, the academician's commitment to adamantly rational argumentation is emphasized, i.e., his opinion that “only a claim that can be corroborated by arguments and stand the critical test, should be recognized as scientific knowledge” (Avramović, 2021, p. 41). On the other hand, Marković's proven goodness in interpersonal communication, tolerance and “benevolence towards those thinking differently” (Gordić, 2021, p. 31). More than it is characteristic of the intellectuals from other spheres, and fully in line with praxis philosophy advocated by him, our symbolically speaking centenarian adhered to practical syllogism, deducing

such conclusions from thinking premises which is at the same time a public act in given socio-historical circumstances. In other words, logic adhered to most by Marković refers to the domain of thought in which it is most possible to make a mistake because it is the sphere of constantly changing social interaction that includes the unpredictable factor of the human freedom of choice. That is exactly why Marković's public engagement is a very important segment in his overall academic accomplishments and that is exactly why this academician was constantly exposed to suspicion and criticism (both positive and negative) from different sides.

Numerous temptations he encountered on the thorny road of the practical realization of philosophical ideas and ideals were successfully overcome by Marković as one of the greatest Serbian philosophers due to the traits of concrete humanism and freedom-loving spirit, or human warmth towards those thinking differently, and the appreciation of freedom to act differently.

TEMPTATIONS OF COLLECTIVE OPINION

Polish priest and philosopher Tischner was right to insist on every opinion being not only intentional, i.e., an opinion about something, but also being dialogical, i.e., an opinion with someone. By this, he indicated that the proper train of thought was inseparable from the actual or imaginary partner in a joint enterprise of truthfulness and righteousness. In addition, thinking that the relationship towards another man we exchange our thoughts with is more important than the relationship towards the object of examination, he points out that "*how we think about the world of the object is decided by who we think with*" (Tischner, 1987, p. 104). I mention Tischner only because of his succinct formulation of something that was written about by more famous philosophers than him, such as Buber and Habermas, and that is why I will not delve into a broader explication of this Polish author's teaching.

Therefore, when referring to the philosophers such as Tischner, there is an emphasis on the dialogue practice having the primacy not only over monologue concluding, but also in relation to technological activities, which imposes an obligation of dialectic consideration of the interdependence of the concepts of universal, particular and individual, or global, regional and local. Due to the dialogue constitution of these components of conceptual constellations, it is impossible to define these concepts in an abstract and unequivocal manner, but they must indispensably be re-contextualized at different levels of generality. In this paper, I will adhere primarily to the context in which national states are the sphere of particular and, as such, something that mediates between universal or globalist and individual and local.

Similar to the correct opinion, the wrong thinking process also constitutes an interactive or joint enterprise, but the difference is that in its basis lie interpersonal dishonesty, simulation, fraud and deception. As far as I understand it, from such qualitative ambiguity of an opinion with others it can be inferred that formal width of the consensus in itself should not be a measure of correctness of any or anyone's judgment, particularly about the matters of practical character, because socio-historical processes show that truth and justice may be on the side of the minority, just as lies and injustice may lie in the majority

will of a powerful collective. In that respect, I believe that academician Mihailo Marković's personal experiences can be of great use for a deeper consideration of the importance of the dialogue aspect of human thought, i.e., for the clarification of the roads and sidetracks of collective thinking.

According to what generally refers to practical life as a sphere of social coordination, there is indisputably no one-dimension measure of the quality of dialogue interaction, exchange of thoughts with others. This means that, in the domain of practice, the right or best measure must involve inventive finding of appropriate balance between extremes in a specific situation, and not in a one-line quantitative augmentation of something that is considered valuable, regardless of the context and the specific constellation of relations. When speaking of the communicative capacity of an opinion, it is an enterprise of searching for an optimal measure between the monologue, profound dialogue and generalized exchange of thoughts in an appropriate collective, an exchange that necessarily includes superficiality and one-sidedness. In fact, the monologue opinion in the strictest sense does not exist because it is a sort of an implicit internal dialogue, but at the level of an experience it needs to be distinguished from a real dialogue, from a profound, dramatic or calming confrontation of own thoughts with the other person's thinking. If a thought goes to the extreme of a monologue, if it is intentionally fixed and preoccupied only with one isolated object of human experience, there is a danger of specific autism and rigid insensibility towards the challenges of intersubjectivity. On the other hand, if falling into the extreme of the "choir" opinion and mass sensibility, the critical distance necessary for the proper proceeding of a thinking process is lost.

It should also be said that the majority opinion, the opinion in a group or crowd, is often nothing but an expression of regionally generalized and accumulated monologue egoism, which proves the internal similarity and equal wrongness of these extreme alternatives in the communicative modalities of thinking processes. Namely, every group, political party, national community or multinational organization is inclined to make a non-critical difference between "us" and "them", between the self-comprehensive legitimacy of "our" selfish interests and non-justification of "their" egoistic claims, from which the frequent application derives of double standards in the collectivist way of thinking. That is exactly why a truthful and mutually open dialogue, exchange of thoughts in which both sides are ready to listen to each other and to understand different attitudes, has an irreplaceable role in searching for optimal collective rationality. In any case, the socially engaged intellectual such as academician Marković, the dedicated searcher for truth and justice in the public space, has a special obligation to balance between the monologue train of thought, dialogue receptiveness for other person (for different argumentation) and the necessity of articulating collective attitudes, which subjects him to numerous vicissitudes in his efforts to ensure a proper public use of the mind.

One of the participants of the Panel pointed out that our academician "sustained the most difficult philosophical and ideological temptations of the time in which he lived and worked" (Škundrić, 2021, p. 19), also having in mind the cases of Marković's expulsion from the League of Communists of Yugoslavia and deactivation in the Socialist Party of Serbia. These unpleasant situations of excommunication and marginalization of the worthiest ideological leader would not have occurred if he had not had the traits of exceptional

courage, boldness to publicly manifest his opinion about the most sensitive matters for collective declaration. Philosophical challenges involve the confrontation of own course of philosophical thoughts with the insights of dialogue partners, in the form of relevant contemporaries or all-time great figures of love for wisdom, while ideological challenges are related to the manner of shaping the collective consciousness and participation in the collective opinion “here and now”. It is most difficult and valuable to combine these two kinds of challenge, and that is exactly what Mihailo did. That is why some people tended to object because of his betrayal of the subject of philosophy, its purity and superiority over daily politics, while others accused him of being a political dissident, of undermining the unity of organization and collective enterprise. It is only true that Marković did not hesitate to use the philosophical mind, he had courage not to hide behind his profession or his specific function in critical situations, but he never betrayed philosophical and political ideas and ideals to which he was devoted.

Within his participation in articulating the collective political opinion, this Serbian philosopher was not insensitive to urgent requests of the moment regarding social homogenization of his own ranks, but he also took care of the vital importance of nurturing dialogue differences, as well as the necessity of adhering to universal principles and values in terms of their implementation and concretization in specific given circumstances. I think that, thanks to all this, our renowned academician quite wisely balanced between the extremes of autistic expertise and collectivist non-criticality, managing to take an opposition attitude towards the academic detachment and political demagogy, but not towards normative ideas of philosophy and legitimate interests of own nation. If his role appeared different at some historical points of time, it can be expected that the present time and the oncoming future will confirm the evaluation given about Marković’s public activity as a mission of the exemplary engaged intellectual.

EXAMPLE OF THE COLLECTIVE WEST

I take one-mindedness and moralistic Manichaeism of the collective West as an example of the sidetrack of collectivist judgment, not because I would tend to negate the forms of manifestation of the unison opinion in the East, but because those are many-times repeated noncritical consensual attitudes within a broad coalition of the countries declaratively advocating exactly for the democratic rights of the minority, for the freedom of thought and the dialogue diversity. A blatant case of wrong and unfair collective opinion, collectivist blindness and partiality, which can now be discussed from a more neutral position due to historical distance, is contained in the propaganda campaign of the leaders of the s-called democratic world to justify the NATO aggression against Yugoslavia. Since the current collective reasoning and conduct of the West regarding the war in Ukraine bears significant resemblance to 1999 NATO aggression, in this segment of the paper I will make an adequate thematic parallel between these two historical situations. Academician Marković did not live to follow and analyze the events in Ukraine and regarding Ukraine, but he had clear attitudes about the aggression against the Federal Republic of Yugoslavia, on the basis of which we can speak of the specific anticipation of prolonged Western militancy.

Therefore, with a high degree of probability, it could be assumed that he would similarly assess the current (propaganda and hybrid) campaign of the collective West against Russia.

Wondering whether it was possible to prevent the NATO pact aggression against Yugoslavia, one of the greatest Serbian philosophers did not hesitate to assess as naïve the view “that we could have avoided the Western hostility by adequate democratic changes” (Marković, 1999, p. 13) if it does not imply accepting the vassal relationship towards the monopolized masters of the world. Since the situation in Kosovo was the reason for bombarding Serbia and Montenegro as the members of the Federal Republic of Yugoslavia and since the collective West did not give up its one-sided support of Kosovo Albanians after the breakup of the Federal Republic of Yugoslavia and the transition of power in Serbia, from the present historical perspective it is quite clear that our academician was right to believe that the question of the Western attitude to Kosovo was not only a question of concern for the democratic rights of Albanians and the state of democracy in Serbia, but a matter of military-strategic interests of the USA and its allies. In his own words, these only appear not to be related to philosophy and philosophical discourse,

“The USA wants to establish the ‘new world order’ under the form of globalization. Globalization is a two-fold process. On the one hand, there is disintegration of national states. In the name of so-called human rights, the very idea of national sovereignty is disputed, thus the very existence of national states. On the other hand, there is integration of isolated regions and multinational companies” (Marković, 1999, p. 15).

The same year when the *Sociological Review* published the quoted text by Marković, I wrote an article about the ideological traps of the collective consciousness of the West (Govedarica, 1999, pp. 175-180). In it, I tried to explain that ideological and deceptive nature of collectivist discourse of the so-called democratic world is contained in the skilful combination of universalism and egoism, (monologue) invocation of universal values and allegedly common concern for minority or individual human rights, while merely simulating commitment to the concretization of the honest dialogue between the opposed sides in given socio-historical circumstances. According to my current understanding, in line with what is in the focus of the consideration I am dealing with now, a balanced attitude towards universal values, national sovereignty, individual and collective human rights, or honest democratic appreciation of a different opinion, is something of the first-class philosophical and sociological importance. From this, it follows that the academician from the domain of logics and other philosophical science was right to dedicate great attention to this topic. Namely, to establish a proper or optimal constellation of concepts and social instances of this type, there is a need for the sphere of particular to mediate between universal and individual in the form of sovereign national states; moreover, the concretization and implementation of universal principles in special circumstances should be performed through a profound dialogue articulation of opinions, through honest encouragement of the dialogue between interested or opposed parties.

Western globalization-collectivist neglect of national particularities in given regional frameworks opens the space for drastic abuses of universal principles, i.e., for their selective application in the interest of the domination of the global super-power, with the propaganda mass-media manipulation of civic rights and needs of ethnic and other minorities.

In that manner, instead of realizing the proclaimed indivisible equality of people at global, supraregional and supranational levels, imperial subordination occurs of disintegrated regions to the selfish monopoly of those who already have the greatest economic, political and military power. The example of the ongoing war in Ukraine, or the unison positioning of the collective West towards Russia regarding Ukraine, confirms that the truth about the events on this front is led to only by the opinion that, apart from the global or macro plan and perspective of man as an individual, takes into account the specific socio-historical context of the relations between the brotherly nations of Russians and Ukrainians, as well as their national states. It is indicative that the collective West obstructed and is still obstructing a true dialogue between Russian and Ukrainian sides, that it obstructed the implementation of the Minsk II peace agreement from 2015, as well as that it prevents current attempts at resolving the brutal armed conflict at the negotiation table. With the indisputable differences between the position of the NATO alliance towards Ukraine and Donbas, on the one hand, and towards Serbia and Kosovo, on the other, the common denominator of the collective opinion of the Western countries is in both cases concerned with ignoring the dialogue capacities, the creation of a black-and-white picture of the opposed sides and instrumentalization of the regional conflict for own global claims. Namely, it is insisted on the monolithic joint attitude and on the elimination or maximum reduction of dialogue differences and dissonances in own ranks.

I am aware that advocating such a critical attitude towards the Western one-mindedness can be interpreted as an imitation of the same Manichean model from the opposite side. However, because of the evident asymmetry regarding globalist and sovereign claims, I believe that such an objection is not founded. Therefore, it seems that even without a broader explication, the example of the collectivist West is a good testimony of how a consensual opinion in the group, regardless of the broadness of the reached consensus, is quite subject to simulation, abuse of elementary logic and betrayal of the critical essence of opinion. To reduce the danger of these bad characteristics, for collective opinion it is of vital importance to be enriched constantly with authentic contents of thinking dissidence and outcomes of a profound dialogue exchange of ideas and life experiences, with those that think differently, in own ranks and outside them.

CONCLUSION

From Mihailo Marković's rich theoretical and practical experiences, numerous relevant things can be concluded about the meaning and role of the socially engaged intellectual in times like this, including the present era. First of all, despite all the risks and potential martyrdom it brings along, practical and political engagement is not something that compromises the intellectual, but, on the contrary, it confirms his courage and complements his life work. This primarily refers to someone who deals with philosophical sciences and social theory, also including the representatives of other academic disciplines, because all sciences and arts rely on logic and communication, while political life constitutes logic and communication at work, i.e., their manifestation in concrete socio-historical circumstances.

Second, when it comes to communication modalities of thinking processes, from Marković's example it can be concluded that the role of the engaged intellectual involves

searching for the balanced measure between respecting monologue postulates of own narrow profession, manifestation of dialogue receptiveness for those thinking differently, and participation in articulating the collective opinions. However, although the intellectual's role is to balance, his main mission does not consist of compromising or searching for a broad consensus at all costs, but of affirmation of dialogue diversities and the dissident attitude towards superficiality of collectivist one-mindedness. The essence of intellectual dissidence is the effort to confirm truthfulness and righteousness in the long run, and not in a one-off context of daily politics.

Third, the presented dialogue deficits of the collective West concerning Kosovo and the war in Ukraine, stand witness to the correctness of Marković's critical attitude towards the Western militarist project of the so-called new world order. Our academician deserves to be honoured because he manifested dissident dialogicity not only on the domestic political scene, but also in relation to global political processes. That is why I believe that we should follow the model example of this socially engaged intellectual.

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА

- Avramović, Z. (2021). A scientist in the politics and a faculty teacher. In: D. Brčín, M. Čolić (eds.) *Mihailo Marković, Humanitarian, Scientist, Public Activist* (34–43). Beograd: Beogradski forum za svet ravnopravnih. [In Serbian and English]
- Gordić, S. (2021). All our utopias. In: D. Brčín, M. Čolić (eds.) *Mihailo Marković, Humanitarian, Scientist, Public Activist* (26–33). Beograd: Beogradski forum za svet ravnopravnih. [In Serbian and English]
- Govedarica, M. (1999). Ideological aspects of the conflict. *Nova srpska politička misao (Serbia and NATO, special edition 1)*, 175–180. [In Serbian]
- Govedarica, M. (2021). Marking 10 anniversary of death of academician Mihailo Marković. In: D. Brčín, M. Čolić (eds.) *Mihailo Marković Humanitarian, Scientist, Public Activist* (44–49). Beograd: Beogradski forum za svet ravnopravnih. [In Serbian and English]
- Marković, M. (1979). Goals and Modes of Contemporary Emancipation. *Sociološki pregled*, 13 (2), 5–14. Available at: <http://www.socioloskipregled.org.rs/2017/08/20/socioloski-pregled-1979/>. [In Serbian]
- Marković, M. (1994). Causes of Breaking up of Yugoslavia. *Sociološki pregled*, 28 (2), 205–212. Available at: <http://www.socioloskipregled.org.rs/2017/08/15/socioloski-pregled-1994/>. [In Serbian]
- Marković, M. (1999). Causes and outcomes of NATO aggression against Yugoslavia. *Sociološki pregled*, 33 (1–2), 13–19. DOI: 10.5937/socpreg9901013M. [In Serbian]
- Škundrić, P. (2021). Mihailo Marković – greatest Serbian philosopher and logician. In: D. Brčín, M. Čolić (eds.) *Mihailo Marković Humanitarian, Scientist, Public Activist* (12–25). Beograd: Beogradski forum za svet ravnopravnih. [In Serbian and English]
- Tischner, J. (1987). The crisis of thinking. In: K. Michalski (ed.) *On crisis* (101–111). Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada. [In Serbian]